

*Чехословацька влада
і українська еміграція в 1920-ті
роки: порозуміння і співпраця*

Народився 3 липня 1978 р. у Львові. Закінчив історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка. З 2000 р. працює асистентом кафедри української історії та етнополітики історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. В 2004 р. захистив кандидатську дисертацію. Спеціалізується на історії України XX ст. Досліджує історію української культури, освіти, науки, інтелігенції, історію української еміграції і діаспори, міжнаціональні і міжнародні зв'язки і відносини. Автор 30 наукових та науково-популярних праць.

Після проголошення Україною незалежності історія української еміграції перестала бути terra incognita. Навіть більше, постання та розвиток різноманітних форм і напрямків громадської, культурно-освітньої та наукової діяльності українців-емігрантів викликають у дослідників неабиякий інтерес. І це не дивно, оскільки активна творча діяльність української еміграції мала значення не лише для еміграційного культурно-історичного процесу, а й для загальноукраїнського.

В різних країнах по-різному складались стосунки влади та еміграції. Найбільш сприятливі умови для життя і діяльності українських емігрантів у міжвоєнний період були створені урядом Чехо-Словаччини.

Наданням всебічної допомоги українським емігрантам у Чехо-Словаччині займався Український громадський комітет (УГК), який був створений і працював у 1921—1925 рр. і діяльність якого нерозривно пов'язана з т. зв. Російською допомогою акцією (Ruska pomosna akce). Офіційно визнаний посередником між чеським урядом і українською еміграцією, УГК поставив

своєю метою «всебічну допомогу українським громадянам, що проживають в ЧСР». Для виконання цього непростого завдання Український громадський комітет займався заснуванням різного роду організацій і об'єднань, організовував матеріальну, медичну, юридичну та іншу допомогу українським емігрантам, реєстрував осіб українського походження, допомагав у пошуках роботи і т. п. Таким чином, УГК постав як головна загальноукраїнська організація українців в Чехо-Словаччині першої половини 20-х років.

Проблема заснування, організації роботи і розвитку Українського громадського комітету є недостатньо дослідженою¹ і тому потребує глибшого аналізу і вивчення.

Безпосереднє відношення до цієї теми мають дві роботи. Це публікації М. Кугутяка² та О. Мушинки³, що містять цінні відомості про діяльність Українського громадського комітету в ЧСР. Стаття М. Кугутяка насичена фактологічним і статистичним матеріалом, але в ній відсутні характеристики персоналій, що необхідно для більш глибокого аналізу і правильного розуміння діяльності Українського громадського комітету. Обсяг статті не дозволив автору з достатньою повнотою розкрити ключові аспекти діяльності УГК. Такий недолік має і згадана стаття словацького дослідника О. Мушинки, що висвітлює окремі ділянки діяльності УГК. Автори даних досліджень вказують і різні причини припинення діяльності Українського громадського комітету.

М. Кугутяк акцентує увагу на причинах внутрішнього порядку, М. Мушинка стверджує, що УГК був заборонений через ліквідацію Російської допомогової акції. Поза увагою авторів залишилися такі важливі питання, як структурна побудова організації, роль УГК в соціальній адаптації емігрантів, його участь в духовно-культурному житті української еміграції, значення організованих і проведених УГК допомогових акцій, результати діяльності і впливу на подальшу долю українських емігрантів у Чехо-Словаччині. Досить схематично висвітлено роботу зі створення навчальних закладів для українських емігрантів, результати їхньої праці. Очевидно, це пояснюється тим, що дослідники мали обмежену джерельну базу, та й обсяг статей не дозволяв повніше розкрити проблему.

Монографія С. Наріжного⁴, а також нещодавно видані матеріали⁵ до неї найбільш інформаційно наповнене на сьогодні до-

слідження, яке висвітлює в основному культурно-освітній аспект діяльності української еміграції за кордоном, передусім у Чехо-Словаччині. При цьому автор подає цінну інформацію про багатьох українських науковців, а екскурс в історію української політичної еміграції взагалі є унікальним здобутком С. Наріжного. Побіжно характеризуються витоки еміграції, структура, кількісні параметри. Тут же подано декілька сюжетів, пов'язаних з характеристикою таборів для інтернованих українських вояків у Польщі та Чехо-Словаччині. Розкриваються особливості культурно-просвітницької діяльності в середовищі вояків армії УНР, є дані про погляди й настрої інтернованих. С. Наріжний у своїй праці подає в систематизованому й узагальненому вигляді велику кількість матеріалу про українські вищі школи та студентство, наукові інституції, громадсько-політичні, спортивні та пластові організації тощо. Ця праця багата на корисний фактологічний матеріал. Але діяльність Українського громадського комітету висвітлена не в тому обсязі і не в тій мірі, яку він насправді відіграв у реальному житті.

Огляд літератури засвідчує значний доробок вітчизняних істориків у вивченні української еміграції у Чехо-Словаччині у міжвоєнний період. Одночасно приклад Українського громадського комітету показує, що на інституційному рівні багато проблем залишаються ще малодослідженими або й зовсім невивченими.

В даній статті автор ставить за мету висвітлити окремі аспекти діяльності Українського громадського комітету в соціальній адаптації українських емігрантів в Чехо-Словаччині.

Катастрофа, якої зазнала молода Українська держава в 1919–1920 рр., стала причиною великої еміграції українців на захід. В першу чергу, це була еміграція військових і цивільних осіб, що були причетні до державного будівництва. Поява нового типу українського переселенця — політичного емігранта стала найяскравішою рисою еміграції міжвоєнного періоду. Вигнаннями стали міністри уряду Української Народної Республіки, урядові функціонери, учасники військових формувань, національна інтелігенція, які й склали кістяк української еміграції. Європейські країни стали притулком для тих, хто не прийняв радянської влади (Наддніпрянина) чи польського окупаційного режиму (Західна Україна). Емігрувала також значна частина діячів науки і культури, студентської молоді.

Політичним «походженням» еміграції пояснюється значна кількість організацій, в яких вихідці з України об'єднувалися передусім на ідеологічно-політичних засадах. В еміграції діяли осередки як створених ще в Україні партій і організацій з традиційними чи модифікованими назвами і програмами, так і нові, засновані вже за кордоном. В той же час позапартійного українського допомогового органу, який би опікувався емігрантами, на початку 1920-х років в Чехо-Словаччині не було.

Спочатку загальна кількість емігрантів наближалась до 100 тис. чол.⁶ Але у 1923 р., коли більш-менш стабілізувалась ситуація в Галичині, багато західноукраїнських емігрантів повернулися на батьківщину. Після цього більшість серед української політичної еміграції складали вихідці зі Східної України, зайнятої більшовиками. Загальна чисельність емігрантів на цей час становила 40—50 тис. чол.⁷ Ці люди були змушені залишити свій рідний дім, оселю, свою країну переважно через політичні переконання. Для багатьох з них, справді свідомих українців, боротьба за незалежність України стала змістом усього життя. Щоб бути ближче до своєї батьківщини, вони оселялись у сусідніх країнах — в основному в Австрії, Польщі та Чехо-Словаччині.

З 1923 р., коли польський уряд відмовився підтримати Петлюру, Польща перестала бути надійним притулком для емігрантів. Після цього більша частина емігрантів переїхала до Чехо-Словаччини, хоча немало українців залишилося в Польщі або на окупованій Польщею Волині. Сприятливі умови життя в Чехо-Словаччині, людяне ставлення і прихильність з боку корінного населення і правлячих кіл, можливість здобути вищу освіту, що надавалася молоді, відсутність перепон для виявлення національних переконань, політичних і релігійних поглядів незабаром перетворили чеську столицю на головний центр української еміграції.

На той час Чехо-Словаччина була однією з найдемократичніших країн Європи, а її президент професор Томаш Г. Масарик (на цій посаді перебував з 1918 до 1935 р.) був добре поінформований про українські проблеми і співчував національно-визвольній боротьбі українців. Якщо українська політична проблема як така ще викликала в Т. Масарика певні сумніви, то ставлення до культурно-національних питань він висловив досить чітко: «література і мистецтво, філософія і наука, полі-

тика і адміністрація, моральний, релігійний і взагалі духовний характер кожного народу, а отже, й українського, мусить бути національний»⁸. Свого часу він приїздив до України, був знайомий з М. Грушевським, С. Петлюрою, В. Винниченком, а отже, добре володів тогочасною ситуацією в Україні, розстановкою політичних сил тощо. Інтерес до України пробуджувало також знайомство Т. Масарика з І. Франком, С. Колессою, К. Трильовським, С. Дністрянським⁹. Крім того, Т. Масарик в минулому сам був емігрантом, тому добре розумів побутові труднощі емігрантського життя. Цим зумовлюється таке людяне ставлення до українських емігрантів, яке можна було спостерігати в чеських і словацьких землях. Чехо-Словаччина простягла руку допомоги тисячам біженців з українських земель (а на початок 1922 р. українські емігранти в Чехо-Словаччині становили майже 20 тис. осіб¹⁰). Вже у листопаді 1921 р. українські студенти отримали від чехо-словацького уряду допомогу в розмірі 500 тис. крон¹¹.

Чехо-словацький уряд доволі прискіпливо і цілеспрямовано регулював наплив емігрантів. Основна мета — зосередження в країні провідних діячів задля підготовки інтелігенції для сприяння українському національно-демократичному руху. Дуже швидко головним пріоритетом чехо-словацької політики щодо емігрантів з колишньої Російської імперії став розвиток науки, освіти й культури. У 1923 р. Т. Масарик відкрито заявив, що Чехо-Словаччина вважає своїм обов'язком «збирати, зберегти й підтримати залишки культурних сил» в емігрантському середовищі, що сприятиме перетворенню Чехо-Словаччини на провідний слов'янський центр Європи¹².

Цей політичний курс було проголошено влітку 1921 р. і названо «Російська допомогова акція». Ним було покладено початок у вирішенні емігрантського питання в Чехо-Словаччині на найвищому рівні. За значної моральної підтримки, матеріальної і гуманітарної допомоги громадських і політичних сил Чехо-Словаччини тут було засновано українські, російські, білоруські інституції, товариства та організації, більшість з яких мала культурно-просвітницький та науковий характер. Основне завдання цих установ чехо-словацький уряд вбачав у задоволенні духовних та матеріальних потреб емігрантів. Всього на проведення акції допомоги емігрантам з колишньої Російської імпе-

рії з державних фондів протягом 1921—1937 рр. було виділено понад 500 млн крон¹³.

Українська спільнота в еміграції була відображенням (хоч і не цілком відповідним) соціальної структури української нації на батьківщині. Якщо в Україні робітники співвідносились з селянами як 1 до 18, то в еміграції — в пропорції 1 до 4,5¹⁴. Це пояснюється тим, що інтелігенція і робітники виявили більшу активність у національно-визвольних змаганнях, тому і більшою виявилась їх присутність в еміграції. Окрім того, селяни більше прив'язані до землі, місця постійного проживання, і менш рухливі в соціальному плані.

Треба наголосити, що соціальна структура української еміграції суттєво відрізнялась від еміграції російської. Остання мала в своєму складі багато представників заможних класів, оскільки капітал в імперії концентрувався переважно в російських руках. У багатьох європейських містах були відкриті російські банки, ресторани, торгово-комерційні, промислові підприємства. Російська еміграція активно включилася у соціальний процес країн перебування. Українська політична еміграція такої можливості не мала і тому була змушена зайняти найнижчі щаблі соціальної драбини. Основна маса емігрантів змушена була здобувати засоби для виживання, покладаючись лише на власні сили і розум, витрачаючи всю свою снагу на здобуття якихось коштів, мінімально необхідних для задовільного існування. Цим і пояснюється поступовий спад політичної активності українських емігрантів і гострота проблеми їх соціальної адаптації.

Українські емігранти безумовно потребували різнобічної підтримки з боку влади. Посередником між чехо-словацькою владою і українськими емігрантами і став Український громадський комітет, створений 7 липня 1921 р. з ініціативи групи українських громадян. Він мав своїм завданням всебічну опіку українських емігрантів і репрезентацію їх перед чехо-словацьким урядом. Статут, затверджений владою Чехо-Словацької республіки (точніше — Міністерством внутрішніх справ) 1 липня 1921 р. (згодом, трохи в змінений формі — 19 лютого 1924 р.), вказував на те, що Український громадський комітет є приватним добродійним товариством, що має метою всебічну допомогу українській еміграції. УГК повинен був «не тільки рятувати фізичне існування українців-емігрантів, які великим числом своїм красномовно свідчать про розмір катастрофи, але...

дати можливість численним жертвам національної катастрофи приєднатись до культурного життя Чехо-Словаччини, здобути освіту й знання, необхідні для майбутньої їх роботи на користь українського народу»¹⁵. Одразу було обрано Управу УГК в складі М. Шаповала, Н. Григорієва, О. Мицюка, Г. Грицяя. Всі вони були діячами і функціонерами різних українських урядів часів революції і громадянської війни. Так, М. Шаповал в минулому — колишній міністр пошт і телеграфів в Центральній Раді, згодом — міністр земельних справ в уряді Директорії. Н. Григорієв — міністр освіти в Центральній Раді. О. Мицюк — міністр внутрішніх справ в уряді Директорії.

Структура Українського громадського комітету була доволі чіткою: Загальні збори, Ревізійна Комісія, Управа, Секретаріат, Організаційний відділ, Відділ опікування, Українська Хата, Фінансовий відділ, Медичний відділ, Видавничий відділ, Культурно-освітній відділ, Виставочна комісія, Комісія допомоги жінкам і дітям, Комісія допомоги українським ученим, Комісія по організації педагогічного інституту, Адміністративно-господарська комісія, Комісія видавничого фонду, Правнича комісія, Делегація до чесько-українського комітету. Адміністративно-господарська комісія опікувалась створенням Української господарської академії в Подебрадах. Спеціальна комісія працювала над створенням Українського вищого педагогічного інституту імені М. Драгоманова.

Український громадський комітет намагався робити все можливе, щоб українські емігранти з перших днів перебування на теренах Чехо-Словаччини відчували підтримку і були відносно захищені в соціальному, матеріальному і правовому плані.

В ЧСР існували організації, які реєстрували та брали під свою опіку не тільки росіян, а й емігрантів взагалі з території колишньої Російської імперії, незалежно від їх національності. Але влада ЧСР настояла на тому, щоб емігрант не мав права реєструватись у кількох організаціях, тому Український громадський комітет викреслював з реєстраційних документів усіх тих, хто в результаті перевірки виявився зареєстрованим в якійсь іншій еміграційній організації¹⁶. На 1 липня 1925 р. в УГК були зареєстровані 5627 осіб¹⁷. Ці люди зареєструвались в УГК не тому, що не могли зареєструватись в якійсь іншій установі, — така можливість була і її використовували ті, хто хоча походив з України, стояв на позиціях загальноросійської держави. Вка-

зана цифра свідчить про те, що майже шість тисяч чоловік свідомо прийшли в УГК як до установи української, рідної, національно близької.

За своїм соціальним складом, як зазначалося, українська еміграція належала переважно до трудових елементів (селян, робітників та трудової інтелігенції) і тільки незначна її частина — до інших верств громадянства. Територіальне походження свідчить про те, що більшість виїхала з тих земель, які опинилися під владою більшовиків (Правобережної і Лівобережної України, Кубані, Зеленого Клину та ін.). Соціальний склад української еміграції засвідчував, що це не були «буржуї», з якими боролися більшовики задля соціального порядку. Отже, емігранти-українці з територій, зайнятих більшовиками, змушені були тікати не з мотивів соціальної, а національної боротьби. Те ж можна сказати і про втікачів з інших українських земель (Галичина, Бессарабія, Буковина), де українців переслідували також не стільки за соціальними, а передусім за національними мотивами.

З 5627 чоловік 94,31% вважали себе українцями. Решта належали до інших національностей, що підкреслює свідомість їх вибору між Українським громадським комітетом як установою українською та іншими. Реєструючись в УГК, вони тим самим декларували свою приналежність до України як національно-державного організму, хоч самі не завжди були українцями за національністю.

Дані про вік українських емігрантів вказують на те, що ці люди переважно від 15 до 54 років (94,8%). 53,8% зареєстрованих були людьми віком від 25 до 34 років, тобто найпрацездатнішого віку.

Майже 20% українських емігрантів, зареєстрованих в УГК, були малописьменними або взагалі неписьменними, а 8,17% з них взагалі не знали грамоти¹⁸. Цим пояснюється велика активність Українського громадського комітету в галузі загальної освіти.

В тій чи іншій формі УГК надавав допомогу всім зареєстрованим, а іноді навіть незареєстрованим в УГК емігрантам. Реально можна говорити про допомогу УГК в тій чи іншій формі більш ніж 6000 чоловік.

По прибутті в Чехо-Словаччину українські емігранти потребували перш за все притулку. З цією метою УГК створив кілька

так званих «переходових станиць» для тимчасового проживання емігрантів. Так, через першу українську переходову станицю в Празі за три роки пройшло 5326 чол., на харчування мешканців станиці УГК витратив 353 785 крон, а утримання обійшлося в 113 498 крон¹⁹.

Однією з головних проблем для біженців була відсутність роботи, тому Український громадський комітет намагався якомога швидше влаштувати емігрантів на роботу. Перша група біженців отримала роботу вже через місяць після створення комітету. Плідно працювало Бюро праці Українського громадського комітету: роботу отримали практично всі, хто звертався до УГК по допомогу. Необхідно наголосити, що до Бюро праці УГК звертались не лише емігранти в пошуках праці, а й роботодавці в пошуках працівників. Варто згадати лист Міністерства закордонних справ ЧСР до УГК з проханням подати дані про безробітних емігрантів для можливості надання їм роботи в Південній Америці та у Франції²⁰. Тобто ефективність роботи бюро визнавалась і чеською владою. З метою надання роботи емігрантам і допомоги одягом і взуттям новоприбулим Бюро праці створило шевську і кравецьку майстерні.

Український громадський комітет в ЧСР з самого початку своєї роботи звертав особливу увагу на стан здоров'я українських емігрантів. Для допомоги хворим 12 серпня 1921 року було утворено Медично-санітарний відділ. Цей відділ надавав допомогу хворим, а також інвалідам, жінкам, дітям і непрацездатним.

Для забезпечення необхідного рівня медичного обслуговування Комітет користувався власною амбулаторією, яка обслуговувала всіх українських емігрантів Праги. В селі Кваси Підкарпатської Русі було відкрито санаторій для осіб, хворих на туберкульоз. Санаторій являв собою двоповерхову будівлю, перший поверх якої займали кухня і кімнати для обслуговуючого персоналу, на другому були кімнати для хворих, їдальня, бібліотека. Спеціально створена лікарська комісія виробила відповідний перелік страв, який за кількістю вітамінів і калорій повинен був задовольнити вимоги медицини з лікування туберкульозу. Студенти, які перебували в цьому закладі на лікуванні, мали безплатне харчування, їм оплачувався проїзд туди й назад, вони отримували щомісячно 30 крон «кишенькових грошей». За час перебування в санаторії вони не отримували

стипендії, вона йшла на покриття частини видатків на їхнє лікування і харчування²¹. Незаможні емігранти направлялися до санаторію безплатно, на кошти УГК, отримуючи в санаторії все те, що й інші хворі.

Медично-санітарний відділ опікувався й інвалідами. УГК дотримувався погляду, що підтримувати інвалідів грошима буде не так корисно (і для самих інвалідів, і для Комітету), як навчити їх якій-небудь професії. Тому Медичний відділ подбав про прикріплення інвалідів до спеціальних майстерень. Інвалідам, як і іншим хворим, Український громадський комітет постійно надавав грошову допомогу.

УГК був організатором, а його члени — безпосередніми учасниками багатьох концертів, виставок, наукових лекцій, з'їздів тощо. Представники УГК брали участь також у міжнародних науково-культурних акціях²².

Українським ученим і літераторам, які не працювали в установах УГК, виділялись науково-літературні стипендії, що давало їм змогу продовжувати наукову і літературну працю. Заходами Комітету матеріальну допомогу одержували 16 українських культурно-освітніх організацій: Український народний театр в Ужгороді, Українське художнє товариство в Празі, Академічний хор у Празі, Центральний союз українських студентів. Робітниче товариство «Воля», Товариство «Просвіта» в Моравській Остріві та ін.

Варто згадати плідну роботу Українського громадського комітету у видавничій галузі. Комітет був організатором видавничого фонду, видавничого товариства при УГА в Подєбрадах, пресового бюро. Для українських студентів видавалися підручники, посібники. Спочатку при УГК видавався журнал «Громадський вісник», але згодом інформаційним органом слугував журнал «Нова Україна». З 1924 р. в Українського громадського комітету не було періодичного видання. З метою подання інформації про свою діяльність УГК видав дві брошури: до першої і третьої річниці своєї діяльності.

Значним був внесок Українського громадського комітету у справу організації і заснування освітніх установ та організацій. Найвідомішими серед заснованих УГК були Українська господарська академія в Подєбрадах (1922) й Український педагогічний інститут ім. М. П. Драгоманова в Празі (1923). Причому для педагогічного інституту УГК отримав фінанси з Мініс-

терства іноземних справ на оплату праці викладачам і на стипендії студентам. В 1922 р. в складі УГК організовано Гурток пластичного мистецтва, який в кінці 1923 р. було перетворено на Українське товариство пластичного мистецтва, а в листопаді 1924 р. — в Українську студію пластичного мистецтва.

В 1924 р., через значне скорочення фінансування, УГК змушений був змінити статут і частково характер діяльності. Зменшилась кількість співробітників.

Через припинення чеським урядом надання коштів, в 1925 р. Російська допомогова акція була закрита. Це вдарило по УГК і призвело до його ліквідації (8 вересня 1925 р.). Були і суб'єктивні причини припинення його діяльності.

Після ліквідації УГК було кілька спроб відновити його роботу, або, принаймні, створити нову організацію подібного характеру. В 1926 р. було створено Український комітет у Празі, в 1928 р. — Українську громаду в ЧСР, того ж року — Українське об'єднання в ЧСР. Однак жодне з цих товариств не мало того впливу і не відіграло такого значення в житті українських емігрантів, в організації всебічної допомоги, налагодженні культурно-освітньої і наукової праці, як Український громадський комітет, який за підтримки чехословацького народу став за кордоном у першій половині 20-х років основним репрезентативним центром української еміграції в Чехо-Словаччині. При його допомозі і підтримці тисячі українців, відірвані від рідної землі, звичного середовища, зуміли знайти прихисток в Чехо-Словаччині, завдяки конструктивній гуманістичній позиції її президента, уряду і громадськості адаптувалися до місцевих умов і активно включилися в культурно-творче, наукове й соціальне життя.

¹ Див.: *Виднянский С.* Украинская эмиграция в межвоенной Чехословакии: результаты и перспективы научных исследований на Украине // Русская, украинская и белорусская эмиграция в Чехословакии между двумя мировыми войнами. Результаты и перспективы проведенных исследований. Фонды Славянской библиотеки и пражских архивов. Прага, 14—15 августа 1995 г. Сборник докладов. — Прага, 1995. — С. 151—152.

² *Кугутяк М.* Діяльність Українського Громадського Комітету в Чехословаччині // Українська еміграція. Історія й сучасність. Матеріали міжнародних наукових конференцій, присвячених 100-річчю еміграції українців до Канади. — Львів, 1992. — С. 309—315.

- ³ *Мушинка Олесь*. Украинский общественный комитет в Чехословакии и его роль в развитии украинистики // *Russka a ukrajinska emigrace v CSR v letech 1918—1945 (sbornik studií-2)*. — Praha, 1994. — S. 41—45.
- ⁴ *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. — Прага, 1942. — Ч. 1.
- ⁵ *Наріжний С.* Матеріали до книжки «Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами». — К., 1999.
- ⁶ *Енциклопедія українознавства*. Т. 11. Додатки. — Мюнхен, 1985. — С. 140.
- ⁷ *Субтельний О.* Україна. Історія. — К.: Либідь, 1991. — С. 475.
- ⁸ *Slovansky prehled*. — 1930. — Р. 124.
- ⁹ *Потульніцький В.* Нариси з української політології (1919—1991). — К., 1994. — С. 54.
- ¹⁰ *Нова Україна*. — 1922. — Ч. 1. — С. 17.
- ¹¹ *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. — Ч. 1. — Прага, 1942. — С. 72.
- ¹² *Сладек З.* Русская эмиграция в Чехословакии: развитие «русской акции» // *Славяноведение*. — 1993. — № 4. — С. 32.
- ¹³ *Віднянський С.В.* Політика чехословацького уряду щодо української еміграції в міжвоєнний період // *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Вип. 3. — К., 1993. — С. 42.
- ¹⁴ *Трощинський В.П.* Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. — Київ, 1994. — С. 51.
- ¹⁵ Три роки праці Українського громадського комітету в ЧСР: 7/VII.1921 — 7/VII.1924. — Прага, 1924. — С. 6.
- ¹⁶ *Мушинка Олесь*. Украинский общественный комитет в Чехословакии и его роль в развитии украинистики // *Russka a ukrajinska emigrace v CSR v letech 1918—1945 (sbornik studií-2)*. — Praha, 1994. — S. 41—45.
- ¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 3801. — Оп. 1. — Спр. 627. — Арк. 217.
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ Три роки праці Українського громадського комітету в ЧСР: 7/VII.1921 — 7/VII.1924. — Прага, 1924. — С. 20.
- ²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 4465. — Оп. 1. — Спр. 173. — Арк. 13.
- ²¹ Три роки праці Українського громадського комітету в ЧСР: 7/VII.1921 — 7/VII.1924. — Прага, 1924. — С. 64.
- ²² ЦДАВО України. — Ф. 4465. — Оп. 1. — Спр. 173. — Арк. 1.

